

شیخ مفید

و

کتاب جمل او

سید علی میر شریفی

حماسه جاوید

عالم عالمان، فقیه فقیهان، محدث محدثان، متکلم متکلمان، سرآمد اصولیان، استاد مورخان، مُجاب کننده معاندان، درهم کوبنده منحرفان، خار چشم دشمنان، احیاگر اسلام و قرآن، افتخار شیعیان، شمشیر برنده امام زمان، نادره دوران، اعجوبه زمان، اسطوره نامداران، محمدبن محمدبن نعمان، معروف به شیخ مفید اعلی الله مقامه الشریف به تاریخ ۱۱ ذی‌قعدة ۳۳۶ ق در «بازارچه ابن بصری» عکبراً واقع در

۱۷۸

مجله نور علم، دوره چهارم، شماره نهم

ده فرسنگی بغداد به دنیا آمد.^۱ ابتدا نزد پدر خویش به فراگیری دانش پرداخت و سپس همراه او به بغداد رفت و در آنجا مشغول تحصیل شد؛ چندی نگذشت که در علوم اسلامی سرآمد تمامی دانشمندان گشت و ملقب به مفید گردید و زعامت و ریاست طائفه شیعه بدو واگذار شد. مقام علمی شیخ مفید به چنان رتبه والایی رسیده بود، با اینکه در سنین جوانی می‌زیست، عضدالدوله دیلمی سلطان مقتدر بویهی مکرر به دیدار او می‌آمد و در محضرش عرض ادب می‌نمود.^۲ با این حال از زندگی بسیار ساده‌ای برخوردار بود به طوری که دشمنان نیز بدان اعتراف دارند.^۳ حدود دویست اثر ارزشمند از خود به یادگار گذاشت و دهها دانشمند و فقیه در پای کرسی تدریس او پرورش یافتند. شیخ مفید با بسیاری از دانشمندان و سران فرقه‌ها و مذاهب گوناگون به مناظره و گفتگو پرداخت و شبهات مخالفان را هباء مَنثورا نمود! او همیشه در حال جهاد و دفاع از کیان تشیع بود و حتی در مسافرتها نیز از مناظره و جدال احسن با مخالفان دست بردار نبود.^۴ پس از مرگ عضدالدوله و ضعف حکومت آل بویه و درگیری‌های بین شیعه و سنی در بغداد، شیخ مفید سه مرتبه در سالهای ۳۹۳ و ۳۹۸ و ۴۰۹ ق از بغداد تبعید شد؛^۵ ولی در هر سه بار پس از مدتی کوتاه با احترام خاصی به بغداد بازگشت؛ گویند: چند تویق از ناحیه مقدسه خطاب به وی صادر شد.^۶ سر انجام این خورشید تابناک تشیع و ستاره درخشان اسلام پس از ۷۷ سال پرتو افکنی و درخشندگی در شب جمعه سوم ماه

..... پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

- ۱ - سرائر، ابن ادریس، انتشارات جامعه مدرسین، ج ۳، ص ۶۲۸؛ مجموعه ورام بن ابی فراس، دارالکتب الاسلامیه ص ۶۲۱؛ رجال نجاشی، تصحیح استاد سید موسی شبیری زنجانی، انتشارات اسلامی، ص ۴۰۲. برخی سال تولد وی را ۳۳۸ گفته‌اند رک: فهرست شیخ طوسی، انتشارات شریف رضی، ص ۱۵۸.
- ۲ - اعیان الشیعه، سید محسن امین (ده جلدی) ج ۹، ص ۴۲۲؛ لسان المیزان، ابن حجر عسقلانی، اعلمی بیروت، ج ۵، ص ۳۶۸.
- ۳ - المر، ذهبی، دارالکتب العلمیه، بیروت، ج ۲، ص ۲۲۵؛ مرآة الجنان، یاقمی، اعلمی بیروت، ج ۳، ص ۲۸.
- ۴ - فصول المختاره، شیخ مفید، مکتبه داورى، ص ۲۷۷ و ۲۷۴.
- ۵ - المنتظم، ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۳۸؛ الکامل، ابن اثیر، چاپ مصر، افست دارالکتب العربی بیروت، ج ۷، ص ۲۱۸ و ۲۳۹؛ اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۴۲۲.
- ۶ - احتجاج طبرسی، ط نجف، ج ۲، ص ۳۱۸؛ معادن الحکمه، محمد بن محسن کاشانی، انتشارات اسلامی، ج ۲، ص ۳۰۳.

مبارک رمضان سال ۴۱۳ ق غروب کرد^۷ و عالمی را در عزا و سوک خود نشانده. در رحلت جانگداز او شهر بغداد یکپارچه تعطیل شد و دوست و دشمن در عزای وی گریست. هشتاد هزار نفر به امامت شاگرد ارشدش سید مرتضی در میدان آشنان بغداد بر بدن مقدس وی نماز گذاردند و در پایین پای مرقد مطهر امام جواد علیه السلام در کاظمین به خاک سپرده شد.^۸ سید مرتضی، مهیار دیلمی و دیگران در رثای وی قصیده و شعر سرودند و در سوک او مرثیه سردادند.^۹ گویند: روی قبر مطهرش این مرثیه نقش بسته بود:

لَا صَوْتَ النَّاعِي بِفَقْدِكَ إِنَّهُ
يَوْمَ عَلَى آلِ الرَّسُولِ عَظِيمٌ
إِنْ كَانَ قَدْ غِيَّبَتْ فِي جَنَّةِ الثَّرَى
فَالْعَدْلُ وَ التَّوْحِيدُ فِيكَ مُقِيمٌ
وَ الْقَائِمُ الْمَهْدِيُّ يُفْرِحُ كُلَّمَا
تَلَيْتَ عَلَيْكَ مِنَ الدُّرُوسِ عُلُومٌ^{۱۰}

گرچه پیکر مقدس وی در میان ما نیست. اما افکار خورشیدوش او همیشه پرتو افشانی می کند و مسلمانان از آن استفاده می نمایند و تشنه کامان دانش و هدایت از سرچشمه زلال آثارش سیراب می شوند. آری شیخ مفید، مفید بود و مفید است و مفید خواهد بود، خدایش رحمت کناد و یادش در این یاد کرد هزارمین سالگرد رحلتش گرامی باد.

گر چه سخن گفتن در باره آن قلّه بر افراشته دانش و علم و مشعل بزرگ هدایت و روشنگر قرن و متفکر بزرگ و فقیه عظیم المرتبه کاری است بس دشوار. آن هم برای فردی چون من مشکلتر، لیکن به مصداق «آب دریا را اگر نتوان کشید

.....
رتال جامع علوم انسانی

- ۷ - رجال نجاشی، ص ۴۰۲؛ فهرست شیخ، ص ۱۵۸؛ رجال علامه، منشورات شریف رضی، ص ۱۴۷.
۸ - رجال نجاشی، ص ۴۰۲ - ۴۰۳؛ رجال علامه، ص ۱۴۷. البته در منزل خودش دفن و سپس پس از چند سال به کاظمین منتقل شد.
۹ - اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۴۲۴؛ الکنی و الالقاب، حاج شیخ عباس قمی، انتشارات بیدار، ج ۳، ص ۱۶۴؛ الهدایه و النهایه، ابن کثیر، ج ۱۲، ص ۱۵.
۱۰ - ریاض العلماء، میرزا عبدالله افندی، ج ۵، ص ۱۷۷؛ مجالس المؤمنین قاضی نورالله شوشتری، کتابفروشی اسلامیة، ج ۱، ص ۴۷۷؛ رجال بحر العلوم، تحقیق محمد صادق بحر العلوم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ج ۳، ص ۳۲۲؛ الکنی و الالقاب، ج ۳، ص ۱۶۵؛ اشعار منسوب به حضرت صاحب الامر علیه السلام است.

هم به قدر تشنگی باید چشید» چند سطری در باره او می‌نگاریم.

ویژگیهای شیخ مفید

شیخ مفید دارای برجستگیها و نکات قوت بسیار زیادی است که منحصر به چند مورد نمی‌شود. ذکر تمامی آنها فعلاً مقدور نیست و این مقال گنجایش آن را ندارد. لذا ما فقط به سه صفت بارز و برجسته حضرتش اشاره می‌نماییم:

أ - عقل گرایی

بارزترین صفت و مهمترین خصلت شیخ مفید تعقلی برخورد کردن با مسائل و عقل گرایی اوست. قرن سوم و چهارم هجری دوران شکوفایی علم حدیث بود و ترقی این دانش به اوج کمال رسیده بود. دانشمندان و محدثان، همگی فراگیری علم حدیث و نقل آن را وجهه همت خود قرار داده بودند و کار اصلیشان دریافت و نقل آن بود. البته این کار، بسیار پسندیده و خوب و لازم بود ولی يك اشکال داشت و آن اینکه محدثان، فقط هم و غمشان به ظواهر و بررسی سلسله اسناد و رجال حدیث بود و چندان توجهی به مضمون آن نداشتند و تقریباً بحث و گفتگو و کنجکاوی در متون احادیث و اخبار و یا دانشهایی که از آنها می‌توان استخراج نمود، نمی‌شد.^{۱۱} لذا مکتب تشیع در این دوران از این نظر تهدید می‌شد و به مرور زمان بالندگی و پویایی خود را از دست می‌داد و رو به رکود و جمود می‌رفت.

قوه عقل که مهمترین عامل شناخت بشریت و بزرگترین هادی و راهنمای انسانهاست و در اخبار و احادیث هم بدان بسیار بها داده شده، رو به ضعف بود و سلطان مقتدر عقل از کار خود کم کم برکنار می‌شد. در این زمان شیخ مفید وارد میدان شد و حاکم بزرگ عقل را بر سریر حکم راندن نشانند، و فرهنگ تشیع را از فترت و سستی و رخوت نجات داد؛ از این روست که به حق گفته‌اند: «اورا بر هر

.....

۱۱ - البته نه اینکه هیچ گونه توجهی به متن حدیث نمی‌شود، مقصود این است که بسیار اندک بود و الا شیخ صدوق مثلاً در کتاب علل الشرایع (ص ۱۵۶) حدیثی را در مورد کنیه ابو تراب برای امیرالمؤمنین علیه السلام نقل می‌کند، آنگاه در نقد آن می‌گوید: لیس هذا الخبر عندی بمعتمد ولا هو لی بمعتمد....

دانشمندی حقی است.»^{۱۲} و یا «بر هر پیشوایی منتی دارد.»^{۱۳} او با کمال صراحت و با ادب کامل نظریه استاد خود محدث عظیم الشان شیعه صدوق رضوان الله تعالی علیه را در مورد سهوالنبی (ص) رد کرد^{۱۴} و نیز دیدگاه وی را در تعداد روزهای ماه رمضان نقد کرد و رساله‌ای در رد نظریه استاد خود نگاشت.^{۱۵} و از این مهمتر کتاب اعتقادات صدوق را به کرسی نقد نشانید و گفت: بسیاری از مطالبی را که ابو جعفر به عنوان عقائد امامیه در این کتاب گفته است، جزء اعتقادات امامیه نیست.^{۱۶}

در فصل «النفوس و الأرواح» این کتاب (تصحیح الاعتقاد) راجع به شیخ صدوق می‌گوید:

«گفتار ابو جعفر در باب نفس و روح بر روش حدس است نه تحقیق، و اگر وی اکتفا به نقل اخبار می‌نمود و آنها را تفسیر نمی‌کرد، این کار برای او به سلامت نزدیکتر بود، تا آنکه گام در راهی نهد که پیمودنش بر او دشوار است»^{۱۷}

در همین فصل می‌گوید:

«آنچه را که ابو جعفر در تفسیر روح و نفس بدان تصریح کرده، بعینه قول ارباب تناسخ است بدون اینکه بدانند این گفتار آنان است، پس بدین سبب ضرر بزرگی به خود و به دیگران رسانده است»^{۱۸}

و در چند سطر بعد می‌نویسد:

«اصحاب ما که علاقه‌مند به اخبار هستند افرادی سالمند، لیکن دارای ذهنی

.....

۱۲ - میر حامد حسین، محمد رضا حکیمی، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ص ۳۶.

۱۳ - لسان المیزان، ج ۵، ص ۳۶۸.

۱۴ - «تصحیح الاعتقاد بصواب الانتقاد» یا «شرح عقائد صدوق»، منشورات شریف رضی، ص ۱۱۳. در مورد نظریه شیخ صدوق در مورد سهوالنبی رک: کتاب من لا یحضره الفقیه تحقیق علی اکبر غفاری، انتشارات اسلامی، ج ۱، ص ۳۵۹ - ۳۶۰.

۱۵ - مقصود «الرسالة السعديه» است رجوع شود به «الدر المنثور»، علی بن محمد بن الحسن بن زین الدین العاملی، ج ۱، ص ۱۲۲؛ روضات الجنات، خوانساری، ج ۶، ص ۱۵۸.

۱۶ - تصحیح الاعتقاد، مقدمه سید هبة الدین شهرستانی، ص ۵ - ۶.

۱۷ - همان، ص ۶۳.

۱۸ - همان، ص ۶۸.

جامد هستند و از هوشیاری کمی برخوردارند، در مقابل احادیثی که شنیده‌اند سر خود را به زیر انداخته و بدون تأمل از آنها می‌گذرند؛ نه در سند آنها دقت و بررسی می‌کنند و نه بین حق و باطل آنها فرق می‌گذارند، و نمی‌فهمند که اگر آنها را صحیح بدانند چه مشکل بزرگی گریبانگیر آنان می‌شود.^{۱۹}

و در باب «المشیئة و الاراده» می‌گوید:

«آنچه را که ابو جعفر (رحمه الله) در این باب ذکر کرده چیزی به دست نمی‌دهد. و معانی آن مختلف و متناقض است، علت آن این است که وی به ظواهر احادیث مختلف عمل کرده و از کسانی نیست که به دقت بدانها بنگرد و بین حق و باطل آنها تمیز دهد، و بر چیزی عمل کند که آن حجت و برهان است، آری کسی که در مذهبش بر گفتارهای مختلف عمل نماید و از راویان تقلید کند، حالش در ضعف همان است که ما وصف نمودیم»^{۲۰}

و همچنین نقدی بر استاد دیگرش ابن جنید در اجتهاد به رأی نوشت.^{۲۱} و نیز کتابی در ردّ استادش علی بن عیسی رمانی نگاشت.^{۲۲} و ...

با مراجعه به آثار شیخ مفید از جمله کتاب گرانقدر ارشاد، و بویژه جمل بخوبی روشن می‌شود که برخورد شیخ مفید با مسائل، تعقلی است و عقل‌گرایی سبک اوست و نیز در سراسر آثار وی يك مسئله سست و مطلب موهون به چشم نمی‌خورد، بلکه تمامی مطالب، استوار، پخته و مستحکم است.

ب - جامعیت

دومین شاخص بارز شیخ مفید، جامعیت اوست. وی در حالی که فقیهی ژرف نگر و اصولی ماهر به شمار می‌رفت، ادیبی گرانمایه، مورّخی محقق، متکلمی چیره دست، محدّثی بزرگ و... بود. شیخ مفید در حالی که مرجع کلّ شیعیان جهان

۱۹ - همان، ص ۶۹.

۲۰ - همان، ص ۳۴ - ۳۵.

۲۱ - رجال نجاشی، ص ۴۰۲.

۲۲ - همان، ص ۳۹۹.

بود و زعامت و ریاست این طائفه را بر عهده داشت و به مشکلات آنان رسیدگی می نمود و دهها شاگرد فرزانه چونان سید مرتضی، سید رضی، شیخ طوسی، نجاشی، سلار دیلمی، ابو الفتح کراچکی و... تعلیم و تربیت می کرد و به پاسخگویی سؤالات و استفتائات گوناگون از سراسر جهان اسلام می پرداخت و مشکلات و معضلات اجتماعی را حل می کرد و دهها جلسه علمی و بحث و مناظره در باره مذهب شیعه برگزار می نمود و جز اینها اشتغالات دیگری نیز داشت، با این همه از نیاز جامعه به تألیف کتابهایی در موضوع علم کلام، تاریخ، زیارت، احکام بانوان و نقد کتابهای مخالفان و... غافل نبود و آثار بسیار گرانبهایی همانند ارشاد، جمل، الفصول المختاره، اوائل المقالات، المزار، احکام النساء و... از خود به یادگار گذاشت، به فرموده استاد عسکری:

سهم شیعه در پاسداری از وقایع تاریخ اسلام بیش از مکتب خلفا است. کافی است در این باره رجال نجاشی و فهرست شیخ طوسی را ببینید و ملاحظه کنید که اصحاب ائمه چقدر در سیره و تاریخ، کتاب نوشته اند. گرچه از زمان شیخ طوسی حوزه های علمی ما تک بعدی شده است. شیخ مفید جمل را نوشته است. ولی آیا فقها و آیات عظام تمایلی به چنین مطالبی نشان می دهند و به تألیف چنین کتبی می پردازند؟ کم کم حوزه های علمی تک بعدی شدند و سیره را کنار گذاشتند، در نتیجه اخبار سیره صحیح که اصحاب ائمه نوشته بودند در دست نیست.^{۲۳}

و یا به فرموده استاد شهید آیت الله مرتضی مطهری رحمه الله علیه:

حوزه های علمی و روحانی ما از لحاظ رشته های مختلف علوم از تفسیر و تاریخ و حدیث و فقه و اصول و فلسفه و کلام و ادبیات و حتی طب و ریاضی جامع و متنوع بود و در دوره های اخیر تدریجاً به محدودیت گراییده است، و به اصطلاح، در گذشته به صورت جامع و دانشگاه بود و اخیراً به صورت کلیه و دانشکده فقه در آمده است، وسایر رشته ها از رسمیت افتاده است.^{۲۴}

.....

۲۳ - کیهان اندیشه، شماره ۲۵، ص ۴۱.

۲۴ - ده گفتار، مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، ص ۲۴۰ - ۲۴۱.

و یا به تعبیر دیگر، فقیهان و عالمان آن روز آنچه را مورد نیاز جامعه می‌دانستند و مقتضی مرزبانی خود تلقی می‌کردند بدان عمل می‌نمودند. بدین لحاظ ما بسی مفتخریم که مجتهدان و فقیهان پیشینمان امثال شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، علامه حلی و... در دانشهای گوناگون دست داشته و در باره آنها کتاب و رساله نوشته‌اند که سرآمد و نمونه بارز آنان همانا شیخ مفید است. بد نیست در اینجا به تسلط شیخ مفید در تاریخ اشاره کنیم. شیخ مفید در علم تاریخ در بین طائفه شیعه یگانه دوران است. اوست که برای اولین بار تاریخ جامع برای ائمه اطهار علیهم السلام تدوین نمود و کتاب ارشادش را که در اوج قله رفیع تکامل تاریخ نگاری است برای مسلمین و بویژه شیعیان به یادگار گذاشت.

آری نخستین اثر جامع و گسترده و وزین، محکم و استوار در تاریخ امامان بزرگوار شیعه کتاب بسیار ارزشمند ارشاد است. به طوری که هر عالم شیعی که پس از شیخ مفید در این مورد کتاب نوشت، خوشه چین خرمن افکار او بود، برای تصدیق مدعای ما کافی است که نگاهی به إعلام الوری طبرسی، مناقب ابن شهر آشوب و کشف القمه اربلی داشته باشید. و نیز کتاب جمل بهترین و جامعترین و دقیقترین گزارش جنگ جمل است، که هیچ مورخی همانند شیخ مفید در باره جنگ جمل چنین کتابی ننوشته است. کتاب جمل که معرفی آن در بخش دوم مقاله خواهد آمد، نمونه بسیار عالی از تاریخ نگاری عقلی و نهایت تکامل تاریخ تحلیلی است. در قرن چهارم تاریخ را تحلیلی نگاشتن تقریباً نزدیک به کرامت و یادرسرحد اعجاز است. در این مورد کافی است که مقایسه‌ای بین تاریخ طبری و جمل شیخ مفید بشود. شیخ مفید در روش و سبک تاریخ نگاری خود دو امتیاز بسیار بزرگ دارد. یکی همان عقل گرایی و نگارش تحلیلی تاریخ که بدان اشاره شد، و دیگر استفاده نمودن از منابع دست اول و معتبر، شیخ مفید کوچکترین اعتنایی به طبری، مسعودی، یعقوبی دینوری و... نمی‌کند و گویا در کلیه آثار موجودش نامی از طبری نمی‌برد، بلکه اخبار را از مورخان و محدثان دست اول نقل می‌کند. این در حالی است که شیخ طوسی و سید رضی شاگرد و معاصر وی از طبری نام می‌برند و مطلب

نقل می‌کنند.

و اینکه فقیه بزرگ شیعه محمد بن ادریس حلی صاحب سرائر در مورد بعد تاریخی شیخ مفید گفته:

«در بحثهای تاریخی و نسبی بهتر است که به اهل فن مانند زبیر بن بکار، ابو الفرج اصفهانی، بلاذری، عمری نسابه، ابو حنیفه دینوری و... رجوع کرد»^{۲۵} سخنی است غیر تحقیقی و بدین لحاظ گفته شده که ایشان موقعیت تاریخی شیخ مفید را درک نکرده است، و الا آگاهان فن تاریخ می‌دانند که اصلاً شیخ مفید با افرادی همچون ابو حنیفه دینوری در تاریخ قابل مقایسه نیست. تخصص اصلی دینوری در علم ریاضی، منطق و گیاهشناسی است و در علم تاریخ چندان دستی ندارد. اما شیخ مفید استاد مسلم فن تاریخ است.

ج - اجتماعی بودن

همیشه بودند و هستند عالمانی که هر چه را نیاز باشد پاسخگویی نمایند، يك روز در شكل درس و يك روز در قالب نوشتن و يك روز در چهره مناظره و روزی هم در شكل قیام و نهضت و اصلاح امر امت، آن عبد صالح خدا و انسان بی نظیر و فرید دهر رهبر کبیر انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی سلام الله علیه وقتی دید فرهنگ تشیع و اسلام مورد هجوم و تهدید است درس را تعطیل کرد و به نوشتن کتاب پر مغز کشف الأسرار پرداخت.^{۲۶}

باری در قرن چهارم هجری و در عصر شیخ مفید شهر بغداد مرکز فرهنگی و ثقافی جهان اسلام بود و علما و دانشمندان فرقی گوناگون در آن به سر می‌بردند و جلسات بحث و مناظره در باره مذاهب گوناگون گرم و پر رونق بود. آری هنوز آثار شوم عباسیان به قوت خود باقی بود، مقصودم از آثار شوم عباسیان همان است

.....

۲۵ - رك: سرائر، ج ۱، ص ۶۵۵.

۲۶ - مشهور است که وقتی حضرت امام خمینی رضوان الله تعالی علیه دید فرهنگ تشیع و اسلام از سوی افرادی همچون حکمی‌ها و کسروی‌ها تهدید می‌شود، درس خارج خود را تعطیل کرد و در مدت شش ماه کتاب کشف الأسرار را در پاسخ آنان نگاشت.

که در مقاله «عثمانیه جاحظ و نقضهای آن»^{۲۷} گفتم. عباسیان با طرفداری صوری از علویان، پیروان آنان را سرکوب و با سرگرم ساختن علما و دانشمندان به بحثهای حاشیه‌ای عقاید و کلام و مجادله و گاه منازعه، آنان را از پرداختن به مسائل سرنوشت ساز زعامت و خلافت باز داشته بودند. شیخ مفید در این زمان در بغداد به سر می‌برد و می‌دید که اسلام ناب و بخصوص مکتب تشیع مورد هجوم افکار انحرافی بیگانگان است، لذا کمر همت محکم بر بست و به دفاع از فرهنگ تشیع پرداخت. وی دائماً در حال پاسداری از دژ مستحکم مذهب شیعه و منزلش همیشه محل تشکیل جلسات، مناظره و جدال احسن بود. از برخی تاریخچه‌ها که به دست رسیده چنین استفاده می‌شود که شیخ مفید وقتی می‌خواست در جلسات مناظره با مخالفان شرکت کند برای عظمت تشیع تعدادی از شاگردان و پیروان و اصحاب خود را همراه می‌برد و با يك هيبت و عظمت خاص وارد مجالس می‌شد.^{۲۸}

زحمات بسیار ارزشمند این مرزبان حماسه جاوید و نگهبان کیان تشیع باعث شد که مکتب تشیع در بغداد مرکز کشور پهناور اسلامی رونق بسزایی پیدا کند و محله کَرخ بر سر زبانها افتد و عضدالدوله دیلمی سلطان مقتدر آل بویه بارها به دست بوسی مرجع بزرگ و زعيم عظیم شیعیان برود. و فضای فکری و کلامی و اعتقادی شهر بغداد، میدان توسن یکه‌تاز فکر کوبنده شیخ مفید و جولانگاه نظریات بکر وی گردد. در این بُعد، شیخ مفید چنان تأثیری در استحکام مذهب شیعه و سست نمودن دیگر عقاید داشت که دانشمندان مخالف چون توان پاسخگویی نداشتند، شروع به بدگویی وی نمودند و آرزوی مرگ او را در دل می‌پروراندند. دانشمند بزرگ شیعه قاضی نورالله شوشتری نورالله مرقده در این باره می‌گوید:

چون خبر وفات شیخ مفید به ابوالقاسم خفاف معروف به ابن النقیب که

.....

۲۷ - این مقاله در مجله آینه پژوهش، سال اول، شماره ۵ به چاپ رسید.

۲۸ - رك: تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۳۷۹. در شرح حال قاضی ابو بکر باقلانی و مناظره وی با شیخ مفید چنین آمده است: «ان ابن المعلم حضر بعض مجالس مع اصحاب له، اذا اقبل القاضی ابو بکر الأشمری فالتفت ابن المعلم الی اصحابه...»

یکی از فضایل اهل سنت بود رسید، از غایت شادی و سرور، خانه خود را آراسته ساخت و اصحاب خود را گفت که او را تهنیت بگویند و به ایشان می‌گفت که دیگر مردن بر من دشوار نیست چرا که مرگ شیخ مفید را دیده‌ام.^{۲۹}

خطیب بغدادی که تقریباً معاصر شیخ مفید بود می‌نویسد:

محمد بن محمد بن نعمان شیخ رافضه است. کتابهای بسیاری در گمراهیشان و در دفاع از اعتقاداتشان و گفتارهایشان و طعن بر صحابه و تابعین و عموم فقها و مجتهدین [اهل سنت] تصنیف نمود، او یکی از پیشوایان گمراهی بود و گروهی از مردم به سبب او هلاک شدند تا اینکه خداوند مسلمانان را از دست او راحت کرد و در روز پنجشنبه دوم ماه رمضان سال ۱۴۱۳ از دنیا رفت.^{۳۰}

و بسیاری عبارتهای افتراء گونه و توهین آمیز دیگر از دیگر دانشمندانشان که نیازی به درج آنها نیست.

کتاب جمل

فتنه جمل

در نخستین سال حکومت امیر المؤمنین علیه السلام (۳۶ هجری) شورش خونینی به بهانه خونخواهی عثمان، به رهبری عایشه و کارگزاری طلحه و زبیر در نزدیک شهر بصره رخ داد. البته همین شورشیان خود قاتل و یا مسبب قتل عثمان بودند و بارها بدان اعتراف کردند.

چون عایشه هنگام رهبری نبرد بر جملی (شتر نری) سوار بود، این نبرد به جنگ جمل مشهور شد. جنگ جمل و یا به تعبیر بهتر و رساتر فتنه جمل اولین نبردی بود که بین دو طائفه از مسلمانان رخ داد، لذا از این نظر حائز اهمیت شد و محور بحث دانشمندان اسلامی قرار گرفت. مسئله شورش جمل چنان پیچیده بود و ظاهر فریبنده و گول زننده داشت که به گفته محمد بن ادریس شافعی رئیس

.....

۲۹ - مجالس المؤمنین، ج ۱، ص ۴۶۶؛ تاریخ بغداد، ج ۱۰، ص ۳۸۲.

۳۰ - تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۳۱.

مذهب شافعیه، اگر علی علیه السلام این جنگ را فرماندهی نکرده بود، کسی از جنگ بین دو طائفه مسلمان، چیزی نمی‌دانست.^{۳۱} جنگ جمل از همان روزهای نخست مورد بحث و گفتگو واقع شد، یکی از دیدگاه کلامی که آیا حق با چه گروهی بود و دیگر از نظر گزارش و به اصطلاح تاریخ فتنه جمل. مورخان بزرگ و معروف در باره واقعه جمل کتابهای مستقلی نوشتند که برخی از آنها عبارتند از:

۱- ابو مخنف لوط بن یحیی آزدی (متوفای ۱۵۷ق) ۲- هشام بن محمد کلبی (متوفای ۲۰۴) ۳- محمد بن عمر واقدی (متوفای ۲۰۷ق) ۴- نصر بن مزاحم منقری (متوفای ۲۱۲ق) ۵- علی بن محمد مدائنی (متوفای ۲۲۵ق)، ۶- عبدالله بن ابی شیبه (متوفای ۲۳۵ق) ۷- ابراهیم بن محمد بن سعید ثقفی (متوفای ۲۸۳ق).^{۳۲}

معمولاً نوع این کتابها در عصر حکام جور نوشته شده‌اند و طبیعتاً قدری مناسب با خواست آنها بوده است. عیب دیگر این کتابها این بود که مؤلفان آنها کلیه روایتها را جمع آوری کرده بودند بدون اینکه آنها را نقد و بررسی کنند و صحیح آن را از سقیم تمیز دهند. لذا بخوبی نشان دهنده چهره اصلی ماجرا نبودند، وانگهی خود این کتابها نیز در شکل اصلیشان به دست ما نرسیده، جز تکه‌هایی که برخی از مورخان بعدی نقل کرده‌اند، آن هم مطالبی که با اغراض و افکارشان مناسب بوده است. یکی از کسانی که کتاب بسیار پر بار و بدون اغراض و افکار آلوده در باره جنگ جمل نوشت، و تحت تأثیر سیاستهای حاکمان عباسی نبود، شیخ مفید بود که اینک گزارشی از محتوای آن و چگونگی تصحیح ارائه می‌دهیم.

دور نمایی از محتوای کتاب

شیخ بزرگوار مفید، کتاب جمل را به درخواست فردی نگاشته که از او خواهش کرده است تا کتابی در باره جنگ جمل و آنچه در بصره رخ داده است و آراء و عقاید مسلمانان را در این باره بنویسد. وی در پاسخ شخص یاد شده گوید:

.....

۳۱- کنز العرفان فی فقه القرآن، فاضل مقداد، مکتبه المرتضویه، ص ۲۸۶.
 ۳۲- فهرست ابن ندیم، چاپ تجدد، صفحات ۱۰۵، ۱۱۱، ۱۱۴، ۲۸۵؛ رجال نجاشی صفحات ۳۲۰، ۳۲۸، ۳۳۵.

خدا مؤیدت بدارد، که درخواست نمودی اختلاف بین مسلمانان را در باره فتنه بصره و آنچه بین امیرالمؤمنین علی علیه السلام و عایشه و طلحه و زبیر رخ داده و مذهب هر يك از فرقه‌های امت را ذکر کنم و سبب این فتنه و ماجرای راکه بین قوم واقع شده توضیح دهم. چرا که هر کتابی که در این باره نوشته شده است در بردارنده اخبار و گزارشهایی است که معنای آن بر توده مردم مشتبه است و هیچ يك از نویسندگان این فتنه، گزارش جنگ را با ترتیب و دسته بندی نیاورده‌اند بلکه اخبار را چنان در هم آمیخته‌اند که به روشنی و آشکارا نمی‌توان از ماجرا اطلاع پیدا کرد. من کلّ ماجرای را که رخ داده است برایت جمع کرده و در این کتاب ثبت نمودم به طوری که هر بیننده و خواننده را به راه صواب هدایت می‌کند، تو نیز - خدا موفقت بدارد - به دقت بدان بنگر تا اینکه از تقلید گمراه کننده بیرون آیی و به حق دست یابی و اشتباهی که دچار آن شدی از نظرت ذایل گردد.^{۳۳}

شیخ مفید کتاب *جمل و یا النصره لسیّد العتره فی حرب البصره* را در دو بخش تنظیم کرده است:

در بخش اول واقعه جمل را از دیدگاه کلامی و علل بروز آن، بررسی و تحقیق نموده است، همانگونه که گفتیم فتنه جمل از دیرباز مورد بحث و نقض و ابرام بوده است، بسیاری از مسلمانان و بویژه شیعیان، امیرالمؤمنین علی علیه السلام را ناگزیر از جنگ می‌دانستند و می‌گفتند چاره‌ای جز ریشه کن کردن فساد نبود؛ زیرا فتنه جویان جمل بر امام معصوم علیه السلام و رهبر مسلمانان خروج کرده و کیان حکومت اسلامی بویژه حکومت نو پای عدالت گستر امیرالمؤمنین علیه السلام را به خطر انداخته و شرعاً محارب و واجب القتل بودند.

گروهی دیگر از مسلمانان می‌گویند: یکی از دو طایفه حتماً بر باطل بوده ولی تشخیص آن غیر ممکن است.

برخی دیگر گفته‌اند: هر دو گروه بر باطل بوده‌اند.

عده‌ای دیگر گفته‌اند: هر دو گروه راه صحیح و صواب را پیمودند و به

.....
۳۳ - جمل مفید، چاپ نجف، ص ۱۸ - ۱۹.

اجتهاد خود عمل کردند.

تعدادی نیز گفته‌اند: اصولاً جایز و سزاوار نیست که در مورد اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله سخن گفته شود و یا اظهار نظری شود، لذا در مورد هیچ يك از دو طایفه نمی‌توان بحث نمود.

و گروهی دیگر گفته‌اند: سران هر دو گروه چون که از اصحاب بزرگ رسول الله (ص) بودند بخشوده شده و مورد عفو و مغفرت خداوند قرار گرفتند و... .
شیخ مفید تمامی آراء و عقاید فرقه‌های اسلامی را در نخستین بخش کتاب آورده و با دلیلهای محکم و استوار و براهین قوی نظرات و شبهات فرقه‌ها و مذاهب گوناگون را پاسخ گفته و نظریه حقیقت‌گرای شیعه را - مبنی بر اینکه امیرالمؤمنین و پیروان او بر حق بودند و گروه مقابل بر باطل و اهل خلاف هستند - اثبات نموده است.

بخش دوم، تاریخ جنگ جمل و گزارش آن است. مؤلف در این بخش چکیده و عصاره ماجرا را از لحظه انعقاد نطفه و شروع آن تا پایان کار بر اساس منابع و مآخذ دست اول و معتبر، بدون تعصب و طرفداری بی مورد به طور دقیق نقل کرده است. و در خاتمه کتاب، اسباب بغض عایشه و طلحه و زبیر نسبت به امیرالمؤمنین را به طور گسترده شرح و توضیح داده است.

ویژگیهای کتاب

کتاب جمل مفید دارای ویژگیها و نقاط برجسته بسیاری است که به برخی از آنها ذیلاً اشاره می‌شود:

* ۱ - نویسنده کتاب یکی از دانشمندان بزرگ و مراجع عظیم الشان شیعه و بزرگ قافله سالار دانش و بینش است، لذا کتاب از استحکام و محتوای بسیار والا و بالایی برخوردار است، خصوصاً که از آخرین تألیفات اوست و در سنین غنای فکری و پختگی بیشتر اندیشه او نوشته شده است.

* ۲ - قبلاً گفتیم کتابهایی که نزدیک به زمان واقعه جمل نگاشته شده، فعلاً هیچ کدام در دست نیست، فقط بندهایی که مورخان بعدی نقل کرده‌اند،

باقی مانده است، با توجه به این نکته که غالباً هر مورّخی مطالبی را که با افکار و عقاید و مذهب خودش سازگار است نقل و از مسائلی که بعضاً به زیان او تمام می‌شود چشم پوشی می‌کند^{۳۴}، اهمیت و ارزش کتاب شیخ مفید روشن می‌شود. آنگاه می‌بینیم تنها مفید است که مطالبی از آنها را به دست ما داده و می‌توان گفت اثرش از این نظر تقریباً بی‌بدیل و بی‌نظیر است.

* ۳ - کتاب جمل مفید تنها کتابی است که با این جامعیت و گستردگی در باره جنگ جمل مستقلاً نوشته شده و فعلاً موجود است. بدین سبب یگانه منبع دست اول و معتبر و جامع در باره جنگ جمل و تقریباً منحصر به فرد است.

* ۴ - همانگونه که خود مؤلف تصریح کرده در این اثر فقط از منابع و مأخذ اهل سنت استفاده شده و با گفتار خودشان به ایشان پاسخ داده است. ارزش و اهمیت این مطلب بر اهل فن پوشیده نیست.

* ۵ - نویسنده به هیچ وجه اعمال تعصب ننموده و همانگونه که روش پسندیده اوست کمال ادب و احترام رانسبت به افکار دیگران مراعات کرده، با منطق قوی، استدلال محکم و احتجاج دندان‌شکنی، خصم را مجاب نموده است. گفتنی است که در سراسر کتاب، از آغاز تا انجام، حتی يك مورد ناسزا و سخن دور از ادب دیده نمی‌شود.

* ۶ - امانت داری مؤلف در منقولات، بسیار ستودنی است، وی روایات و گزارشها را بدون دخل و تصرف نقل کرده است و به هیچ وجه اعمال نظر و کم و زیاد ننموده است، حتی خطبه‌ای را که عبدالله بن زبیر در روز جنگ خوانده و در آن به مقام شامخ حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام جسارت کرده، به طور کامل ذکر نموده^{۳۵} که این خود نقطه اوج و نهایت ترقی رعایت امانت است.

* ۷ - کتاب آکنده و لبریز از نکات و مطالب بسیار مهم تاریخی و کلامی است که برخی از آنها منحصر به فرد است. افسوس که این نوشتار، آوردن

.....

۳۴ - طبری در تاریخ خود به این موضوع تصریح کرده است.

۳۵ - جمل، مفید، ص ۱۷۴.

نمونه‌هایی از آن را بر نمی‌تابد و علاقه‌مندان باید به اصل کتاب مراجعه کنند.

* ۸ - کتاب همانند گنجینه بزرگی است مملو از جواهر و اشیای قیمتی که هر کس فراخور حال خود می‌تواند از آن استفاده کند و بهره جوید. متکلم و دانشمند علم عقاید از احتجاجات قوی کلامی آن، مورخ از تحلیلهای موشکافانه و برداشتهای دقیق آن، فقیه از مسائل فقهی، مثلاً: شهدا در لباسهایشان دفن می‌شوند، اموال مسلمین به غنیمت گرفته نمی‌شود، زنهای مسلمانان به اسارت در نمی‌آیند، زنهایی که شوهرانشان در جنگ با امیرالمؤمنین علیه السلام کشته شدند باید عده نگهدارند، اسیر را نباید کشت، کسی که پشت به جنگ کرده و یا در حال فرار از جنگ است نباید کشته شود، مجروح جنگی را نباید کشت و... و آنچه که امیرالمؤمنین علیه السلام هنگام انتصاب ابن عباس به استانداری بصره به عنوان دستورالعملی به او داد، بهترین و زیباترین درس برای زمامداران و سیاستمداران است، و عفو و بخشش و بزرگواری آن حضرت نمونه اوج کرامت و عظمت اخلاقی است. و خلاصه پژوهشگران در فرهنگ اسلامی هر يك به نوبه خود می‌توانند از آن استفاده نمایند.

* ۹ - پاره‌ای از خطبه‌های حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام مانند خطبه شفشقیه در این کتاب آمده است، و این کتاب مأخذ خوبی است برای نهج البلاغه تا پاسخی باشد برای متعصبانی که گویند نهج البلاغه از انشاءات خود سید رضی است نه کلمات گهربار امیرالمؤمنین علیه السلام.

* ۱۰ - قسمتی از خطبه‌ها، نامه و کلمات حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام در این کتاب است که در نهج البلاغه نیامده است لذا از این نظر نیز حایز اهمیت است.

پیدایش کتاب

کتاب جمل را دو شاگرد بزرگ شیخ مفید، شیخ طوسی^{۳۶} و نجاشی^{۳۷} در فهرست

.....
۳۶ - فهرست، شیخ طوسی، ص ۱۵۸.

۳۷ - رجال نجاشی، ص ۳۰۹.

تالیفات و تصنیفات او ذکر کرده‌اند و شیخ طوسی افزوده است: من آن را نزد مفید خوانده‌ام. ابن شهر آشوب نیز آن را در فهرست آثار مفید آورده است.^{۳۸} گویا اندکی بعد از شیخ مفید نسخه‌های کتاب کم کم نایاب شده، به طوری که در طول نزدیک به ده قرن هیچگونه اطلاعی از آن در دست نبود و کسی از آن خبر نداشته، حتی در هیچ یک از کتابها گزارشی نیز از آن نیامده و مطلب از آن نقل نشده است. علامه مجلسی رحمه الله علیه نیز با آن همه تلاشهای طاقت فرسا و شگفت انگیز که در راه جمع آوری نسخ آثار شیعه متحمل شد، و نیز کتابشناس ماهر میرزا عبدالله افندی از آن اطلاع نداشته‌اند، بدین لحاظ است که در بحار از آن مطلبی نقل نشده است.^{۳۹} بحمدالله اخیراً حدود نیم قرن قبل در نجف نسخه‌ای از آن یافت شد و با اندک اصلاحی به چاپ رسید، آنگاه پس از مدتی همان چاپ نجف بدون رعایت امانت و ذکر نام ناشر اصلی، در قم افسست گردید. این چاپ آکنده از اغلاط گوناگون و اشتباهات فاحش است به حدی که متأسفانه تقریباً غیر قابل استفاده شده و محققان و دانشمندان از آن روی گردان شدند؛ لذا دریغ ورزیدیم که این در کمیاب همچنان مغلوب باقی بماند و احیاء نشود. بدین لحاظ حدود چهار سال قبل تصمیم گرفته شد که غبارهای اشتباه و اغلاط از رخسار این گوهر گرانبها زدوده شود و با تحقیق و تصحیحی شایسته و چهره‌ای منقح و مهذب، چاپ و تقدیم مجامع علم و شیفتگان فرهنگ گهر بار اهل بیت (ع) گردد. البته ناگفته نماند به اقتضای «الفضل للمبتدی و إن أحسن المقتدی» حق تقدم با دست اندرکاران چاپ نجف است که سعیشان مشکور باد.

نسبت کتاب

بدون هیچ گونه شك و تردید کتاب جمل از آن شیخ مفید است و در نسبت آن به مؤلف ذره‌ای تردید نیست، همانطور که گفتیم شیخ طوسی در فهرست و نجاشی در

.....
۳۸ - معالم العلماء، ابن شهر آشوب مازندرانی، تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم، چاپ نجف، ص ۱۱۳.
۳۹ - رك: بحار الأنوار، ج ۳۲، چاپ وزارت ارشاد اسلامی، ص ۱۴۹ - ۳۶۴.

رجال، کتاب جمل را به شیخ مفید نسبت داده‌اند و آن را در شمار تألیفات وی آورده‌اند. و همچنین ابن شهر آشوب نیز کتاب جمل را در ضمن آثار وی یاد کرده است. با این حال چون حدود هزار سال کتاب از انظار، مخفی بوده و کسی را بدان دسترسی نبوده در باره آن چند دلیل و شاهد ذکر می‌کنیم:

۱ - گفتیم شاگردان شیخ، کتاب را به وی نسبت داده‌اند و همچنین ابن شهر آشوب.

۲ - در اوایل کتاب تصریح دارد که نویسنده شیخ مفید است، می‌گوید: «قال أبو عبدالله الشیخ المفید»^{۲۰} و نیز در پایان کتاب دارد که: «قال أبو عبدالله»^{۲۱} که همان کنیه شیخ مفید است.

۳ - در اوایل کتاب در چند جا که بحث امامت و عصمت ائمه علیهم السلام است می‌گوید:

ما این مسائل را در کتابهای خود بحث کرده‌ایم و نیز در جواب مسائلی که در مورد امامت است پاسخ داده‌ایم که نوع این بحثها در رساله‌های او از جمله کتاب «عده رسائل» موجود است.^{۲۲}

۴ - چند خطبه و تعدادی نامه و پاره‌ای از مطالب کتاب جمل عیناً در کتاب ارشاد آمده است.

۵ - چند مطلب از کتاب جمل با کتاب «المسألة الکافیة فی إبطال توبة الخاطئة» که مجلسی در بحار آورده مشترک است و حتی سندها دقیقاً یکی است.

۶ - پاره‌ای از مطالب جمل در کتاب «الفصول المختارة» موجود است، که عین هم هستند و از یک نویسنده می‌باشند.

۷ - چکیده دیدگاههای فرّق مختلف در باره محاربین امیر المؤمنین علیه السلام که در جمل است، عیناً در کتاب «اوائل المقالات» آمده است.

۸ - در ص ۲۴ جمل می‌گوید: من با عده‌ای از دانشمندان فرق و مذاهب در

.....

۴۰ - جمل، مفید، ص ۶۶ و نسخه خطی مجلس، برگ ۱۶.

۴۱ - همان، برگ آخر.

۴۲ - رك: جمل مفید، صفحات ۳۱ و ۳۴ و نیز به عده رسائل شیخ مفید خصوصاً کتاب الإنصاح.

باره جنگ جمل مناظره کردم از جمله ابوبکر باقلانی. و در شرح حال ابوبکر باقلانی آمده است که وی بارها در بغداد با مفید مناظره داشت.^{۲۳} و حتی يك رساله مناظره شیخ مفید با او در عده رسائل به چاپ رسیده است.

۹ - سبک کتاب جمل سبک مفید است یعنی از ابتدا تا انتها همگویی بودن نثر این کتاب با ارشاد، افصاح، امالی و ... برای همه کس به روشنی آشکار است، حتی بسیاری از عبارتها عین هم و به اصطلاح کلیشه یکدیگر می باشند، این بهترین و مهمترین دلیل بر نسبت کتاب به شیخ مفید است.

۱۰ - استحکام مطلب، قوت بیان، قدرت استدلال و توان مجاب کردن خصم، همه متفقاً حاکی از این هستند که این مطالب بسیار سنگین و متین از تراوشات فکری فردی چونان شیخ مفید است و اختصاص به او دارد و بس.

۱۱ - بزرگان و دانشمندان، این کتاب را به مفید نسبت داده اند از جمله مرحوم سید عبدالرزاق موسوی مقرر، علامه شیخ محمد تقی شوشتری، استاد سید مرتضی عسکری، علامه امینی^{۲۴} و ...

پس از جمع آوری این قراین و شواهد هیچ گونه شکی نمی ماند که کتاب جمل از تألیفات شیخ مفید است.

جمل و النصرة

شیخ طوسی و نجاشی هر دو در موضوع جمل سه کتاب به شیخ مفید نسبت داده و در فهرست آثار وی ذکر کرده اند: الجمل، النصرة لسيد العترة في حرب البصرة، المسألة الكافية في إبطال توبة الخاطئة. و ابن شهر آشوب نیز به پیروی از شیخ و نجاشی هر سه کتاب را در فهرست آثار شیخ مفید ذکر کرده است.^{۲۵}

الكافية يا المسألة الكافية في إبطال التوبة الخاطئة، پاسخ به کسانی است که می گویند: عایشه و طلحه و زبیر از جنگ با امیرالمؤمنین علیه السلام پشیمان

.....

۲۳ - رك: مجالس المؤمنین، ج ۱، ص ۴۶۷؛ تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۳۷۹.

۲۴ - رك: جمل مفید، مقدمه آن؛ بهج الصباغة في شرح نهج البلاغة؛ القدير، ج ۲، ص ۳۸.

۲۵ - رك: فهرست شیخ طوسی، ص ۱۵۸؛ رجال نجاشی، ص ۳۹۹ - ۴۰۲؛ معالم العلماء، ص ۱۱۳.

شدند و توبه کردند، این کتاب نزد علامه مجلسی بوده و بندهایی از آن را در بحار ذکر کرده است.^{۴۶} می‌ماند دو کتاب دیگر، یکی جمل و دیگری النّصره که از اسم اینها چنین استفاده می‌شود که جمل در باره تاریخ گزارش جنگ جمل و النّصره در باره بحث کلامی جنگ جمل است مبنی بر اینکه حق با امیرالمؤمنین علیه السلام بوده است.

حال سؤالی که اینجا مطرح است و مشکل بزرگی که پیش آمده این است که آیا این کتابی که هم اکنون در دست است، النّصره است یا جمل؟ نام کتاب در دو نسخه خطی، النّصره است و در چاپ نجف نیز نام النّصره را دارد، پس کتاب کنونی به احتمال قریب به یقین، النّصره است، بویژه در مقدمه آن جمله «الحمد لله الذی ضمن النّصر» و یا «النّصره لناصریه». را دارد؛ از براعت استهلالی که مؤلفان پیشین آن را اعمال می‌کردند چنین به دست می‌آید که کتاب، النّصره است. حال این پرسش پیش می‌آید: کتاب جمل را که شیخ و نجاشی در فهرست آثار مفید آورده‌اند کدام است؟ همانطور که گفتیم از نام جمل بر می‌آید که کتاب جمل در باره گزارش جنگ جمل است. با اینکه کتاب کنونی دقیقاً دو قسم است و قسم دوم مربوط به گزارش جنگ جمل می‌باشد بسیار بعید می‌نماید که يك مؤلف در باره يك موضوع دو کتاب جداگانه بنویسد گرچه محال نیست. ما به احتمال بسیار قوی می‌گوییم همین کتاب فعلی هم کتاب النّصره و هم کتاب جمل است. همانطور که دانشمند معظم مرحوم مقرّم در چاپ نجف همین نظریه را اختیار کرده است.^{۴۷} و ما بر این مدّعا چند شاهد داریم.
ا - همانطور که اشارت رفت بعید و غیر معمول است که يك مؤلف در باره يك موضوع دو کتاب به يك شکل بنویسد.

ب - کتاب کنونی دقیقاً دو قسم است و به تمام معنی از هم جداست و می‌توان گفت که تقریباً هیچ ربطی به هم ندارند، قسمت اول بحث کلامی و بررسی علل

.....

۴۶ - رك: بحار، ج ۳۲، ص ۱۷۱ - ۲۷۶.

۴۷ - آقای مارتین مکدرموت نیز احتمال داده‌اند که این دو کتاب یکی باشند؛ رك: اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، مارتین مکدرموت، ترجمه احمد آرام، مؤسسه مطالعات اسلامی، ص ۵۹.

بوجود آمدن جنگ جمل است و قسمت دوم بحث تاریخی؛ پس به ظن قوی قسمت اول همان کتاب النصره است و قسمت دوم کتاب جمل؛ بخصوص در ابتدای قسمت اول دارد؛ «القول في اختلاف الأئمة في فتنة الجمل وأحكام القتال فيها»^{۲۸} که بخوبی روشن است این عنوان برای بحث کلامی جنگ است یعنی همان النصره و در ابتدای قسمت دوم دارد: «باب الخبر عن إبتداء اصحاب فتنة البصرة في تدبيرها و الأجتتماع منهم في العمل عليها و ما جائت به الأخبار المتضافرة في ذلك» و بعد از آن آمده است:

«و نحن نبدأ بشرح القصة في ابتداء الأمر من اصحاب الفتنة...»^{۲۹}

ج - شیخ مفید پس از آنکه مقداری در قسمت اول کتاب بحث می‌کند

می‌نویسد:

«و نورد بعد هذا الباب الذي ذكرناه، الأخبار الواردة بصورة الأمر في القتال و كيفية ماجرى فيه على الترتيب ذلك في مواضعه المقتضية لذكره فيها و تأتي به على الترتيب و النظام إن شاء الله تعالى»^{۳۰}.

اینجا شیخ مفید تقریباً تصریح می‌کند که این کتاب در باره دو موضوع مستقل است: قسم اول بحث کلامی و قسمت دوم بحث تاریخی، قسمت اول به نام النصره و دوم به نام الجمل، گویا مراد و مقصود شیخ و نجاشی هم همین بوده است. اگر شیخ مفید قسمت اول کتاب را نوشته و قبل از اتمام قسمت دوم پخش شده باشد، تقریباً شکی نمی‌ماند که قسمت اول به نام النصره مشهور شده و بعد که قسمت دوم را نوشته به نام جمل معروف شده است. اگر به مجرد اینکه قسمت اول را تمام کرده اجازه استتساخ به شاگردان داده باشد، احتمالی که ما دادیم صحیح است. و اینکه يك کتاب در دو علم مجزا و جداگانه نوشته شود در قدیم مرسوم بوده است، مانند «مقنعه» شیخ مفید که قسمت نخست آن در اصول دین

.....

۲۸ - جمل مفید، ص ۱۹.

۲۹ - همان، ص ۱۱۹.

۳۰ - همان، ص ۶۷.

است و شیخ طوسی در مقدمه تهذیب گفته: من آن قسم را شرح نمی‌کنم و یا مانند «جمل العلم و العمل» سید مرتضی و یا کتاب «معالم» و...

ترجمه‌های جمل

تا آنجا که ما اطلاع داریم کتاب جمل به دو زبان ترجمه شده است:

۱- فرانسوی، اندکی پس از انتشار چاپ نجف فردی آن را به فرانسوی ترجمه کرده و در کشور فرانسه منتشر نموده‌اند،^{۵۱} ما اصل نسخه آن را ندیدیم و اطلاع دقیقی از آن نداریم ولی حتی اگر ترجمه دقیق باشد باز کتاب مفلوط است چرا که ترجمه از روی متن مفلوط نجف انجام شده است.

۲- فارسی، در سال ۱۳۶۶ ش متن چاپ شده در نجف را دکتر محمود مهدوی دامغانی به فارسی ترجمه کرده و به سال ۱۳۶۷ ش به همت نشر نی منتشر شد. مترجم، مقدمه کوتاهی در باره مؤلف و کتاب جمل دارد و مقداری نیز پا برگ توضیحی، فهرست راهنمایی هم در آخر کتاب آمده است. ترجمه نیز نسبتاً خوب است ولی سه اشکال اساسی دارد که موجب شده ترجمه چندان اعتباری نداشته باشد.

یکی اینکه متن اصلی مفلوط بوده و به نسخ خطی هم اصلاً مراجعه نشده لذا غلطهای متن عربی به فارسی نیز راه یافته است.

دوم اینکه مترجم، برخی کلمات را حذف کرده، یعنی کلمات و جملات دقیقاً به فارسی برگردانده نشده است. علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سال جامع علوم انسانی
سوم اینکه برخی مطالب را مترجم متوجه نشده و لذا اشتباه ترجمه کرده است.

با این حال، حسن انتخاب مترجم قابل تحسین است. البته باید توجه داشت که کتاب جمل باید از روی نسخه مصحح دو باره به فارسی ترجمه شود، آن هم با دقت خاص و وسواس زیاد و سلیقه خوب، همانند ترجمه دوم وقعه صفین

.....

۵۱- یکی از آقایان اهل علم که مترجم، يك نسخه از ترجمه فرانسوی را برای او فرستاده بود این مطلب را برایم نقل کرد.

منقروی که آقای پرویز اتابکی آن را به نام پیکار صفین ترجمه کردند و کتاب برگزیده سال شد این کتاب جداً نمونه بسیار عالی از ترجمه متون قدیم است.

تحقیق و تصحیح کتاب

کتاب جمل را حدود چهل سال قبل مرحوم مقرّم در نجف تصحیح ابتدایی نمود و مرد فرهنگ دوست جناب آقای محمد کاظم کتبی صاحب مطبعه حیدریه (ناشر معروف نجف) آن را به چاپ رساند.^{۵۲} قبلاً متذکر شدیم این چاپ به قدری مغلوط است که عملاً غیر قابل استفاده شده و به همین سبب دانشمندان و محققان از این کتاب روی گردان بودند و با کمال تأسف باید گفت کتاب مورد بی مهری واقع شده بود. صفحه و بلکه سطری نیست که خالی از چند اشکال نباشد، آن هم اشکالهای اساسی، به حدی که مطلب مفهوم نیست و مقصود مؤلف فهمیده نمی‌شود، در برخی جاها يك شخص دوفسر شده و در برخی جاها دوفسر یکی به حساب آمده است، در برخی موارد راوی از کسی مطلب نقل می‌کند که مروی عنه در زمان او اصلاً به دنیا نیامده بوده است و نیز غلطهایی که زیان آور به مذهب ماست و موجب تحریف مذهب می‌شود. مثلاً در ص ۲۲۲ روایتی است که پس از تمام شدن جنگ جمل گروهی از قریش پشیمان شدند و برای عذرخواهی نزد امیرالمؤمنین علیه السلام رفتند. حضرت برای آنان صحبت کرد و در ضمن فرمایشات فرمود: «ثم بايعتم عثمان فطعنتم عليه فقتلتموه» و حال آنکه در دو نسخه خطی «فطعنتم عليه» دارد. محققان فن تاریخ و کلام می‌دانند چقدر فرق است بین این دو. و نیز سقط و افتادگی بسیار دارد، در برخی موارد حدود نیم صفحه، و در برخی موارد تقطیع عبارات صحیح نیست و همچنین برخی از سر فصلها و عناوین گویا نیست، و از همه مهتر اینکه مطالب همگونی که در جمل و تاریخ طبری بوده، برای تسهیل در

.....

۵۲ - آقای محمد کاظم کتبی برای اینجانب نقل کردند که: پس از چاپ نخست آن، حکومت وقت عراق به علت چاپ جمل و یکی دو کتاب دیگر به ناشر اعتراض می‌کند و وی را بارها از نجف به بغداد احضار می‌نماید و پس از کشمکشهای زیاد و تهدیدهای فراوان با جریمه کردن ناشر و گرفتن پول زیادی وی را آزاد می‌کند.

تصحیح و قرائت، متن طبری را آورده نه متن جمل را که قهراً نقل مفید و دقت نظر وی مراعات نشده و لذا از اعتبار کتاب کاسته شده است. و... باید حق داد که تصحیح این کتاب بسیار مشکل است و اگر بخواهیم لفظ «تصحیح» را در معنای حقیقی آن یعنی غلطگیری استعمال کنیم همانا باید در تصحیح جمل مفید به کار ببریم. قبل از اینجانب چهار نفر شروع به تصحیح این کتاب نمودند و هر کدام پس از مدتی منصرف شدند:

- ۱ - جناب حجّت الاسلام آقای شیخ عبدالله نورانی که برای انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم تصحیح می کرد.
- ۲ - جناب حجّت الاسلام شیخ محمد رضا مروارید در مشهد مقدس.
- ۳ - ابو فائز حامد الخفاف.
- ۴ - حسین استاد ولی.

اینجانب چهار سال قبل به دو انگیزه، تصحیح جمل را شروع کردم: یکی اینکه در بین طایفه شیعه این نوع کتاب بخصوص قسمت تاریخی آن کمتر در دست است و پژوهندگان تاریخ می دانند که این نوع متون کهن تاریخی برای شیعه چقدر ارزشمند و گرانبهاست. دیگر اینکه حدود پنج سال قبل گفتیم چند سال آینده هزاره شیخ مفید است و چه خوب که برای یاد بود آن بزرگوار کتابی از کتابهایش را تصحیح کنیم و بعد که بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی علیه السلام اعلان نمود که در فکر برگزاری کنگره بین المللی هزاره مفید است^{۵۲} ما نیز در کارمان دلگرم تر شدیم و گفتیم تصحیح کتاب جمل برگ سبز و ارمغانی باشد برای کنگره شیخ مفید که امیدواریم به لطف خداوند تا قبل از شروع کنگره، کتاب به زیور طبع آراسته گردد.

نسخه‌های معتمد

به رغم تفحص و جستجوی زیاد و تتبع در فهرست کتابخانه‌های داخل و خارج

.....

۵۲ - البته بعد مقام معظم رهبری مدّ ظلّه العالی دستور فرمودند که این مهم را جامعه محترم مدرسین حوزه علمیه قم انجام دهند.

کشور و پرس و جو از کتابشناسان بزرگ و آگاهان فن، جز دو نسخه خطی از آن به دست نیامد. اساس کار در تصحیح و تحقیق دو نسخه خطی و یک نسخه چاپی با مشخصات ذیل بود.

۱- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی که گویا از کتابهای مرحوم شیخ الاسلام زنجانی است، این نسخه به سال ۱۳۳۸ق در نجف اشرف استنساخ شده و دارای خطی خوش و ۱۴۵ صفحه است و نام کاتب را ندارد. این نسخه بسیار کم غلط و خیلی خوب و معتبر است و کاتب آن نیز عالم و باسواد بوده است.

۲- نسخه متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی سلام الله علیه که تاریخ کتابت آن ۱۳۵۲ق در نجف اشرف و به خط زین العابدین فرزند محمد ارومیه‌ای است. این نسخه، گر چه قدمت ندارد ولی به گفته کاتب آن از روی نسخه‌ای بسیار عتیق و کهن استنساخ شده است. نسخه مذکور دارای ۲۲۳ صفحه و خطی خواناست و توضیحاتی از کاتب در حاشیه آمده است. این نسخه تقریباً خوب ولی نسبت به نسخه مجلس پر غلط است.

۳- نسخه چاپی نجف که گویا برای اولین بار در سال ۱۳۸۲ق در «المطبعة الحیدریة» به چاپ رسیده است. این نسخه، بنا بر آنچه در مقدمه کتاب آمده، در چاپ دوم با نسخ دیگر از جمله نسخه شیخ علی کاشف الغطا مقابله شده است و بعضاً با نوشتهای سودمندی دارد.

شیوه تصحیح

شرح مفصل کارهایی که در تصحیح این کتاب انجام شده، موجب طولانی شدن نوشتار می‌شود لذا اجمالاً بدان فقط اشاره می‌کنیم:

۱- بیش از یک بار نسخه‌ها مقابله شد و به قدری با هم اختلاف داشتند که با یک بار مقابله امکان نداشت تصحیح شود.

۲- گزینش متن صحیح و به اصطلاح تقویم النص با مراجعه به مآخذ و منابع مقدم و معاصر شیخ مفید. روش ما در تصحیح تلفیقی و قیاسی بود و لیکن با این حال چون نسخه مجلس بسیار معتبر و کم غلط بود، بیشتر اعتمادمان بدان نسخه

بود.

- ۳- تصحیح و استخراج رجال که بسیار مفلوط بود.
- ۴- ضبط اسماء، اعراب اشعار و احادیث و ضبط و شکل کلمات مشکل و خلاصه معرب و مشکول کردن کل کتاب.
- ۵- استخراج آیات و روایات.
- ۶- استخراج منابع و مآخذ اقوال.
- ۷- پا برگها و توضیحات لازم و تشریح لغات مشکل و مباحث رجالی و تاریخی و آوردن نسخه بدلها و اختلاف نسخ.
- ۸- مقدمه جامع در شرح حال مؤلف و کتاب جمل و نسبت آن به مؤلف و... .
- ۹- انواع فهرستهای فنی و راهگشا.
- ۱۰- انتخاب سر فصل و عنوانهای گویا که حتی المقدور از خود متن کتاب استفاده و استخراج شد.

۱۱- «تراجم اعلام الجمل» چون کتاب جمل دارای حدود ۶۰۰ رجال بود و اکثر آنها نیاز به توضیح داشت، ما دیدیم اگر شرح حال کوتاهی از آنان را در پا برگها بیاوریم پا برگها زیاد شده و به اصطلاح، فرع زاید بر اصل می شود، لذا چکیده شرح حال کل رجال را در قسمت آخر کتاب به نام تراجم اعلام الجمل آوردیم که خود به منزله تألیفی جداگانه است.

در بین کل کارهایی که در این چند سال انجام شد سه کار از همه مشکلتر و سخت تر بود که به ترتیب عبارتند از:

أ- تقویم النص و گزینش متن صحیح. اختلاف نسخهها به قدری زیاد بود که جداً گزینش متن صحیح از آن کار بسیار دشوار بود که همین به تنهایی بیش از يك سال کار برد^{۵۲} و در مدت این چند سال هم همیشه روی آن کار می شد،

.....

۵۴- ناگفته نماند که ما هم می توانستیم مثلاً نسخه مجلس را اصل قرار دهیم و اختلافات دیگر نسخ را در پا برگها بیاوریم و هیچ کار دیگری انجام ندهیم؛ که در این فرض کار تصحیح کمتر از يك سال به پایان می رسید ولی هدفمان این بود که متن تقریباً مصححی عرضه کنیم نه فقط کتاب را با حروف جدید بیاوریم.

چرا که موارد بسیار زیادی بود که لاینحل مانده بود.

ب - تصحیح و استخراج رجال. رجال کتاب بویژه رجال در اسناد به قدری اشتباه و تحریف و تصحیف داشت که حدود يك سال تصحیح و استخراج رجال کار برد.

ج - اعراب، ضبط و شکل کلمات. این هم کار بسیار بسیار دشواری بود که بیش از يك سال وقت صرف آن شد و چه بسا برای ضبط يك کلمه و یا شکل و اعراب يك جمله ماهها در دهها کتاب دنبال آن می‌گشتم و با دهها دانشمند و محقق در میان گذاشته و از آنها کمک می‌گرفتم.

گفتنی است که استخراج منابع و مآخذ جمل نیز دشوار بود، چرا که کتاب‌هایی که مؤلف از آنها استفاده کرده بود، در دست نیست، لذا دهها کتاب را بارها مطالعه کردم تا مطالبی را که مربوط به جمل بود از آنها استخراج نمودم. ناگفته نماند که کار ما بدون شك دارای اشکال، نواقص و کاستی است. مقصودمان از توضیح مطالب یاد شده این بود که ما در حد توان و قدرتمان کوشیدیم متن صحیحی عرضه کنیم و الا قطعا کارمان دارای نقص است.

تشکر و قدردانی

تعدادی از محققان و فضلا در تمامی مراحل یاری نمودند که بر خود لازم می‌دانم از يك يك آنان تشکر و سپاسگزاری نمایم. این بزرگواران عبارتند از حضرات حجج اسلام، آقایان: *موم انسانی و مطالعات فریبگی*

۱ - استاد معظم حاج سید مهدی روحانی مد ظله العالی، از اساتید بزرگ حوزه علمیه قم و اولین متخصص فرق و مذاهب، معظم له نسخه مصحح خود را در اختیار اینجانب گذاشت و از راهنماییهای خود نیز در توضیح فرق و مذاهب دریغ نورزید.
۲ - محقق بزرگ و مورخ توانا جناب آقای سید جعفر مرتضی عاملی دام عزه، استاد، با بزرگواری مخصوص خودشان در حل مشکلات کتاب، اینجانب را یاری نمودند.

۳ - محقق و مصحح معاصر استاد سید محمد رضا جلالی دامت برکاته که از

اول کار تا پایان از راهنماییهای ایشان بهره‌مند بودم.

۴ - ادیب گرانمایه عرب، استاد اسد مولوی، از تذکرات ادبی ایشان در تصحیح کتاب سود جستیم.

۵ - فاضل گرامی حاج شیخ احمد عابدی، ایشان کتاب را از اول تا آخر به دقت خواندند و اعراب آن را بررسی نموده و تذکرات سودمندی دادند.

۶ - فاضل محترم سید ابوالحسن علوی، ایشان در مقابله نسخه‌ها دستیار و مددکار من بودند.

۷ - اما آنکه از همه بیشتر مرا یاری نمود و اگر نبود زحمات زیاد و کوشش فراوان او، به هیچ وجه کتاب جمل تصحیح نمی‌شد دوست بزرگوار و محقق عظیم الشان جناب آقای استاد رضا مختاری است. با حضرت ایشان کتاب را از اول تا به آخر دقیق خواندیم و روی کلمه کلمه آن بحث کردیم، چه از نظر اعراب و چه از نظر معنی و رجال و... که این کار بیش از یک سال به طول انجامید، اینجانب به هیچ وجه نمی‌توانم زحمات معظم‌له را جبران کنم. اجر ایشان با الله است.

در پایان از سرور معظم و دانشمند مکرم جناب آقای عبدالحسین حائری سلمه الله مدیر کتابخانه مجلس شورای اسلامی باید بی نهایت تشکر کنم که بدون هیچ گونه محدودیتی نسخه خطی مجلس را در اختیارم قرار داد، و همچنین از فاضل گرانقدر آقای رمضانعلی شاکری مدیر کتابخانه آستان قدس رضوی علیه السلام که نسخه خطی کتابخانه آستان قدس را در اختیارمان گذاشت تشکر و قدردانی می‌نمایم.

